

ГОРЛЕНКИ І СКОРОПАДСЬКІ

Кілька штрихів до проблеми взаємостосунків між українськими дворянськими родами

*90-тим роковинам від
дня смерті В. Горленка
п р и с в я ч у ю*

Питанню взаємостосунків між староукраїнськими родами історична наука уваги приділяла значно менше, ніж висвітленню їх між окремими представниками, які зробили значний внесок в українську науку і культуру. Була, правда, спроба понад сто років тому О. Лазаревського зробити огляд «людям старої Малоросії», але він, не применшуючи значення цієї праці в цілому, обмежився родовідним деревом та короткою його характеристикою. Неоціненний вклад у розробку даної теми внесли також Г. Милорадович, В. Модзалевський, О. Оглоблін, із сучасників С. Білокінь та інші. Втілення у життя взаємозв'язків між родами в основному було заслугою чоловічої та жіночої статі їх, на рівні сімейних шлюбів...

Роди Горленків та Скоропадських — давні українські роди, і мешкали вони один від одного недалеко: Тростянець — Прилуки — Ярошівка (нині Українське) і ще багато інших населених пунктів, які не були осередками культурологічного, дендрологічного та іншого значення, — можна сказати, один географічний куш. Правда, в Скоропадських він був значно рясніший, що характеризує їх як кращих господарів своєї землі, маєностей і осіб, основою діяльності яких була не суто духовна сфера. Вершина цієї риси — гетьманування Павла Скоропадського. Та й характер занять багато в чому збігався: військова справа — спочатку козацтво, а потім — на службі в царя-батюшки чи матушки.

Це зовнішні ознаки, які мало чим відрізнялися від інших родів (хіба що відзнаками на погонах та грудях). А були — й не могли не бути — і внутрішні, які виокремлювали роди від інших, які ставили їх на особне, інколи особливе, місце в тому далекому для нас суспільстві і, з плином часу, вже в нашому. До того ж важко сказати, в якому з них той чи той рід займає чи займав винятковіше значення. Тільки зараз можна з певною чіткістю дати оцінку айсбергам, які полишали нам ці роди (дивно, в минулому, наприклад, столітті це сприймалося і характеризувалося, до певної міри, як розвага, втіха, добрим жестом, честю, обов'язком перед народом), при умові, якщо ці айсберги збереглися: Скоропадські — Тростянецький дендропарк, Тарновські — старожитності, Горленки — духовна спадщина... Зрозуміло, в цьому переліку знято лише той пласт, що лежить на самій поверхні, і список досить обмежений...

Одним, можливо, з найперших актів неабиякої послуги треба вважати той момент, коли синові Дмитра Горленка Андрію було повернуто згідно з універсалом гетьмана І. Скоропадського маєності, забрані в Дмитра після Полтавської поразки, коли він залишився з І. Мазепою: «Дубовий Гай, Сергіївку, Білошапки, Яблуновицю, Ханенки, Дей-

манівку, Ярошівку, Ковтунівку і хутори, побудовані батьком на придбаних грунтах».¹

Постійними, навіть, можна сказати, дружніми, теплими, взаємостосунки між Василем Петровичем Горленком і Скоропадськими стають на кінець минулого — початок нинішнього століття. До того ж ця дружба мала взаємовигідний характер, який проявлявся у благородстві і повазі один до одного з обох боків.

Утримуючи велику кількість обслуговуючого персоналу в Тростянці, Скоропадські дбали не лише про фактичний порядок, обумовлений фізичною працею селян, а й намагалися в цей гурт людей внести певні промени освіти, насамперед дітям. Ось як про це пише В. Горленко до А. Степовича від 30 вересня 1902 року: «Сусіди мої Скоропадські зібралися відкрити в себе у садибі для дітей своїх дворових людей школу. Дітей у дворі в них більше сорока, і коли звернеш увагу на всю цю кашу, то люди одногосно і наївно відповідають, що «це їхня єдина розвага!», «Скоропадські, — пише далі Горленко, — хотіли б, щоб ця школа не була ні земською, ні церковною, а просто приватною (тут і далі підкреслення Горленка. — І. З.), домашньою. Чи можливо це і які формальності треба виконати для законного її відкриття? Кому заявляти про це, до кого звертатися? Рекомендована їм для викладання вчителька, що вже приїхала, дворянка Чернігівської губернії Авсеєнко, не має ніякого диплома — вона так званої домашньої освіти, — учительський екзамен вона складає протягом чи в кінці навчального року, що вже настав. Чи може вона викладати до його складання? Ось запитання, які треба вирішити, і Ви дуже зобов'язете мене, давши на них точні відповіді».²

Стільки запитань, поставлених у своєму листі Горленком, спрямованих лише на одне: щоб школа працювала, щоб «єдиною розвагою» стало навчання. І в цьому Горленко послідовний, навіть наполегливий.

Через десять днів він знову пише до А. Степовича: «Дякую Вам за повідомлені довідки: Скоропадські вже поїхали за кордон, але я повідомлю їм дані туди. Школа вже відкрита і діє без усяких дозволів і без диплома в учительки».³

Ніби й смуток проглядається в цих словах, що турбота, піклування не знадобилися, що Скоропадські, недочекавшись інформації і недовівши справи до кінця, поїхали за кордон. Нам невідомо істинної причини такого вчинку. Можливо, це було викликано хворобою когось із членів родини (Михайло тяжко страждав від сифілісу і потребував частих відвідин закордонних лікарів). Та й, зрозуміло, відкриття школи — не самоціль всього життя господарів — це жест інтелігентності, гуманного ставлення до простих людей, розуміння значення освіти, — це рівень культури, який не розмитий, не розмежований між народною і елітною. Об'єднуючими рисами в даному випадку якраз і виступає ця школа — не земська, не церковна, а своя — Скоропадська.

Для Горленка, здається, статус школи не має значення. Він до цього ставиться толерантно. Для Скоропадських же школа може бути і питанням престижу поміж рівних собі, певної демонстрації демократичних поглядів і т. д., що в цілому приносило і загальну користь, і конкретну, — вони могли собі таке дозволити, маючи великі матеріальні достатки завдяки вмілому веденню господарства, чим у певній, щоб не сказати повній, мірі відрізнявся Горленко. Але не це для нього найважливіше, головне — щоб школа функціонувала, а тим більше для дітей простого народу, — він був так вихований, і матеріальний рівень тут не відіграє значення.

Проте не все гаразд було і з школою. І тут вже Горленко у своєму обуренні до кінця щирий, відвертий до категоричності: «Був би поряд

ний у тій парафії піп, то все б, звичайно, могло продовжуватися мирно до кінця року. Але піп там — страшенний мерзотник, як більша частина із них, між іншим, — треба попередити Скоропадських, щоб їхній добрий намір не зазнав прикрої загибелі».⁴

Треба, на наш погляд, відзначити лібералізм Скоропадських. Коли б вони мали деспотичний характер, то ні в якому б разі ніякий піп не посмів би виступити проти, навіть якби й претендував, наприклад, на посаду вчителя у цій школі чи ще якийсь мав меркантильний намір. Горленкова характеристика безкомпромісна. В даному, як і в будь-якому іншому, разі мова йде не просто про поняття «навчально-освітній осередок», а про «добрий намір», який пов'язаний з дітьми, з їхнім майбутнім. Недаремно поет і критик М. Зеров писав про Горленка, як про людину, яка вірила, що на рідній «ріллі ще проростуть науки винні грона». Горленко свято вірив у майбутнє через дітей, які тягнуться до освіти. І тут погляди його і Скоропадських збігаються...

У минулому столітті, особливо в кінці другої половини, почалося активне збирання документів і матеріалів, що стосуються того чи того роду.

Ніби відчуваючи за кілька десятиліть уперед гігантську катастрофу в суспільстві, яка пожерла неймовірно велику кількість духовних і матеріальних цінностей, — справді, більшовицький запал найчастіше перетворювався в реальний вогонь, підпалений напівграмотними ентузіастами «нового життя», залишаючи після себе попелища та руїни, — формувалися сімейні архіви. Деякі з них побачили світ навіть у друкованому вигляді: Ханенків, Стороженків. Більша ж частина залишилася в первинному стані. Архіви тих родин, які зробили внесок у духовне збагачення, а матеріали та документи, що представляють для історичної науки цінність, — необхідно опублікувати.

Схоже, що саме Павло Скоропадський, майбутній гетьман України, а тоді кавалергард, і займався формуванням родинного архіву. Горленко ж, як людина, що провела багато часу в архіво-, книгосховищах, мала знайомих серед букіністів, архівістів, дослідників минулого, сама зналася на старовині, зрозуміло, був корисним для П. Скоропадського у його занятті. Але була й інша причина. «Скоропадський посилено клопоче ться за мене в Петербурзі, — пише В. Горленко у листі від 27 серпня 1896 р. до О. Лазаревського, маючи, певно, на увазі пошуки служби, — клопочеться зовсім безкорисливо і досить делкатно, і я б хотів хоча б чим-небудь йому віддячити, а він пристрасно збирає свої родинні папери».⁵ Отже, з'ясовується, Горленко сам навіть виявив бажання допомогти своєму сусідові.

Однак це не так просто було зробити. Розпорошеність документів, складні характери їхніх власників не завжди сприяли успіхові. Тому використовувалися різні обхідні маневри, залучалися знайомі, впливові особи. «...Мені сказала пані Сологуб, із Гайворона, уродженка Скоропадських, — пише В. Горленко в цьому ж листі, — що в її матері і тєстя Фєненка, які живуть, здається, в с. Хижках поблизу Конотопа, є, **папери Скоропадських**. Якщо прохання про передачу або повідомлення їх буде виходити від пасинків чи падчерки, — то цього достатньо, щоб папери видані не були. Будь-якій посторонній особі — папери не видані будуть через амбіції. Фєненко швидше всього видав би папери Вам, поважаючи дуже Вас. Якщо це не буде зухвальством, то я просив би Вас написати йому про це. Папери бажано чи 1) (краще всього) придбати через купівлю, чи 2) одержати на деякий час, чи 3) одержати хоча б для зняття копії. На всяку не надмірну умову покупець цей — кавалергард Павло Скоропадський».⁶

З іншого боку, пише Горленко: «Якби я знав, що могу здобути у

Фененка папери сам, то сам би до нього і звернувся, не турбуючи Вас. Але, кажуть, від цього нічого не вийде, ось чому я й прошу Вас про це, якщо можна».⁷ О. Лазаревський, очевидно, дав згоду звернутися до Фененка, бо тоді як зрозуміти, що через деякий час, 9 грудня 1896 р., Горленко знову нагадує Лазаревському: «Повідомте, будь ласка, чи бачили Ви в Конотопі Фененка, що він сказав про папери Скоропадських і чи є надія їх у нього дістати».⁸ «Надія» завершилася успішним фіналом. 21 квітня 1897 р. Горленко пише до історика: «Дані мені Вами документи Скоропадських, передані мною Павлові Скоропадському. Що і як можу я надіслати Вам на обмін за них?».⁹

Розрив між попередньою і останньою датою, інформацією складає близько 4,5 місяців. Трансформували цю тривалість часу на сьогоднішній день, відмітимо: події розвивалися не так уже й стрімко. Треба було проявляти і терпіння, і такт. Та все-таки основне полягає в тому, що папери одержано, передано новому господарю і той, хто допомагав, — Горленко — виявляє задоволення і готовий узяти на себе інші зобов'язання. Це вже така його риса, навіть тип характеру. Він страждає від того, що «звикнувши бути незалежним, вільним мислителем, я ніяк не думав, що так морально важко бути чим-небудь зобов'язаним»,¹⁰ але страждає в той момент, коли справа не вдається, з'являються перешкоди, які важко перебороти, коли створюється ситуація, що він особисто не може виконати прохання, зобов'язання, а змушений звертатися за допомогою до інших. І цим самим він не проявляє безпорадність, жалюгідність, а говорить щиро, чесно. І ця відвертість набирає філософського змісту, а великодушність — постійності, безперервності.

Ознайомившись із описом фонду Скоропадських, що зберігається в ЦДІА України, м. Київ (Ф. 1219), не може не виникнути і подив, і захоплення: як багато зібрано, ретельно збережено... У цьому можна припустити до певної міри навіть родинний егоїзм, але, коли осмислити роль цієї родини в історії України, то хочеться сказати, що в даному випадку цей егоїзм реалізовано не до кінця. Багато відсутньо офіційних документів: універсалів, указів, листів самих Скоропадських, які хай залишаються на совісті адресатів і найбільше на совісті, якщо таке поняття там було, у більшовицької влади, куди треба адресувати і родинний маєток та церкву, скажімо, у Тростянці з усі їхнім багатством: меблями, живописом і т. д., розграбовані жителями навколишніх сіл та спалені, які б на сьогоднішній день разом із парком (яке щастя: дерева, кущі мають властивість відростати) створили б ансамбль, рівного якому б неможливо було знайти в околиці на сотні кілометрів. Важко про це говорити, як і не може не викликати подив, що все це лежить уже скільки років хай і не мертвим вантажем, але й не є арсеналом, який би робив революцію в нашій свідомості. Думається, що листування Скоропадських, вийшовши друком, стало б не лише прибутковим у матеріальному відношенні, а й величезним культурним здобутком. Та чи й проаналізовано господарську справу роду, яка, здається, ніколи не була збитковою для нього, що давало можливість проводити велику благодійну діяльність його представникам. Що ми про це знаємо?!... Життєпис роду має бути написаний за документами не лише правдиво, чесно, а й цікаво, захоплююче, щоб його прочитав з неабияким інтересом кожний, хто візьме в руки книжку. Зрозуміло, що російський вплив не міг не відбитися і на характері, і на моралі багатьох членів роду. Однак не все суто українське, національне було витравлено з нього. Корені залишилися міцними, животворними, випускаючи час від часу повні сил паростки... Через багато років, пройшовши через складні перипетії долі, пишучи свої «Спогади», П. Скоропадський з теплотою згадує всіх тих, хто спонукав його займатися історією України, любити її людей, поля, клімат, минуле, був, власне, його ідейним натхненни-

ком. І серед цих людей — ім'я В. П. Горленка, яке, на відміну від інших, написано повністю.¹¹

Ще один приклад, який підтверджує сказане вище, і який знову поєднує Горленків, в особі Василя Петровича, і Скоропадських.

Мати майбутнього гетьмана — Марія Андріївна, з якою Горленко багато років листувався і дещо з цієї кореспонденції збереглося, — звернулася до нього з проханням, щоб знайшов художника, який би знав давню українську архітектуру. Горленко одразу ж кинувся до свого доброго знайомого, чудового художника й етнографа П. Д. Мартиновича, який справді знав цей предмет і міг виконати замовлення, тим більше, що й не безкоштовно. «Пишу вам кілька слів у справі і прошу вас негайно дати відповідь мені, — пише В. Горленко в листі від 30 листопада 1896 р., — Вам пропонується скласти малюнок чи два (скільки треба, щоб архітектор зрозумів добре всі форми й деталі) староукраїнського будинку (кімнат на 8—9. Внутрішнє їхнє розташування може бути лише **вказано** вами на окремому невеликому плані для архітектора). Всі деталі: вікна, двері, різьба ганків *est* бажано найархаїчніші, але в цілому красиві. Дім цей думає будувати в Чернігівській губернії пані Скоропадська, але ніде не може знайти художника, який би володів справжніми знаннями малоросійського стилю і смаку. За цей малюнок із невеликим планом пропонується від 100 до 150 крб. Спілкування або через мене, або прямо за адресою замовниці — С.-Петербургу, Воскресенська Набережна, б. № 30, її Превосходительству Марії Андріївні Скоропадській».¹²

Шкода, що небагатий, але талановитий П. Мартинович не зміг виконати цього прохання, його реалізував інший не менш талановитий український художник. Горленко про це пише так у листі до О. Лазаревського від 1 червня 1897 р.: «Після довгих пошуків іншого художника, я звернувся за проханням М. А. Скоропадської до Сластьона для складання проекту будинку в малоросійському стилі, що має будуватися в маєтку її Курабівці (Глухівського повіту). Сластьон зробив малюнок і будинок буде будуватися за ним. Я не бачив, але Скоропадська в захопленні».¹³

Отже, можна окремо говорити про ту увагу і відповідальність, з якими В. Горленко намагався виконати те чи те прохання, допомогти, адже кожна справа, за яку він брався, торкалася його духовного стану, сфери, навіть у якійсь мірі була в його високих, а не меркантильних інтересах.

Навчання дітей простого народу. Горленко завжди був прихильником того, що освіта є основою прогресу суспільства, і ніс ці знання людям. М. Зеров говорив про нього, як про людину, що «звістує світло хуторам». І це було сказано не лише правильно, а й символічно, бо в цей час нависала реальна загроза над українськими хуторами, в які й Г. Сковорода свого часу «звістував» світло розуму й мудрості...

Побудувати хату в староукраїнському стилі. Горленко плекав усе, що стосувалося старовини і мало національну цінність: слово, річ, предмет, бо на його очах — і з яким болем він це спостерігав — відбувалося тихе, але активне руйнування місцевого, українського колориту, характеру. Тому найменшу можливість зберегти усе це для майбутнього Горленко намагався з найбільшою активністю, скільки ставало його власної сили, ініціативи...

Збирання родинних архівів. Горленко вітав це заняття і сам, як бачимо, допомагав іншим, виступав із повідомленнями про такі та інші зібрання в періодичних виданнях, відгукувався в листах (музей Скаржинської у Лубнах, Тарновського в Качанівці та ін.). Був архів і родини Горленків, але й понині немає відомостей про його знаходження. Більшість знавців творчості Горленка схильні думати, що у 18-му році

нашого століття він згорів разом із садибою — це в той же час, коли було спалено маєток Скоропадського у Тростянці. Тільки збереглися окремі свідчення про збирання самим Василем Петровичем предметів, що стосуються його роду, наприклад, як він говорив про власницю портрета Іоасафа Горленка, свого предка, звертаючись до О. Лазаревської, щоб той переказав їй, як тільки з'являться гроші в Горленка, він вирве з її рук цей портрет. Аж не віриться, що він міг бути таким категоричним, але факт. Можливо, саме завдяки такому темпераменту збирача і відомий українській культурі образ цієї дивовижної людини...

Не всі роди залишили в народній пам'яті незлий спогад. Сьогодні народ пам'ятає рід Горленків і рід Скоропадських (зрозуміло, мова йде про тих людей, які живуть в місцевостях, де були маєтки та садиби Горленка й Скоропадських). Я був свідком, як нинішні старожили уже не хутора Тростянця з любов'ю зверталися до пані Олени Павлівни Скоропадської і говорили, що Скоропадський був добрий пан. Так відфільтрувала народна пам'ять минуле і передає з покоління в покоління спогади про цей рід. Хоча, безумовно, багато в чому вона фальшивить, не усвідомлюючи того, що бажане видає за дійсне. Про експлуатацію селян треба говорити окремо, але без документальних джерел ми є свідками, як народ швидко забув серію голодоморів, репресій, ідеологічних експериментів, національних геноцидів, намагається довести, що тоді їм жилося добре... І тільки в одному можна погодитися про геніальність народної пам'яті, що вона не зла.

Ось іще одна — комічна і мудра розповідь, що теж збереглася в народній пам'яті.

«Запросив Скоропадський Горленка на бенкет. Гості зібралися, пора б розпочинати торжество, а господар не запрошує до столу. Питають:

— Чому не сідаємо?

— Горленка чекаємо, — відповідає він.

А час іде. Горленка немає. Виглядає господар, виглядають і гості. Всі хвилюються. Аж ось помічають: далеко-далеко в полі щось дуже повільно рухається. Довго ще чекали. Коли ж підвода під'їхала і з неї зліз Горленко, то гості були здивовані, щоб не сказати ображені: коні, якими приїхав Горленко, — одна була сліпа на одне око, інша шкутильгала.

Майнова різниця між Горленком і Скоропадським та повага останнього до першого була незрозумілою гостям.

— Зате в нього розуму на півсвіту, — сказав Скоропадський».

Про якого Скоропадського йде мова, домогтися від розповідачів не можна, бо не знають. Але в цьому не варто вбачати брак народної пам'яті, тому що в цій розповіді не лише зафіксований епізод із життя Василя Петровича та Павла Петровича чи його батька, можливо, ще когось із Скоропадських, а маємо вже зібраний образ кожного окремо з родів, із їхніми недоліками і перевагами, бачимо стиль їхнього життя, а це вже неабияк.

Джерела та література:

- 1 Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — С. 306.
- 2 ІР ЦНБ. — Ф. 179, № 132.
- 3 Там само.
- 4 Там само.
- 5 ІР ЦНБ. — Ф. 1, № 68014.
- 6 Там само.
- 7 Там само.
- 8 Там само. — № 68015.
- 9 Там само. — № 68016.
- 10 Там само. — № 68014.
- 11 Скоропадський П. Спогади — Київ — Філадельфія, 1995. — С 48.
- 12 ВР ІІ — Ф 102, № 73.
- 13 ІР ЦНБ, — Ф. 1, № 68017.